

Тадкикотчилар 1905 йилдан кейин то 1918 йил бошланишида Туркистон мухтор ҳукумати куч билан тугатилгунча ўтган кискагина бир даврни «миллий уйғониш даври» деб аташга одатланганлар. Ростдан ҳам худди мана шу йиллар орасида миллий буржуазиянинг шаклланиши ва озми-кўпми юзага чиқишида муҳим қадамлар ташланди. Капитализмнинг тугилиши буржуазиянинг дунёга келиши билан чамбарчас боғлиқ экан, бу икки ижтимоий ходиса — ижтимоий куч — ўз навбатида миллатларни тугдиради ва уларни жаҳон сахнасига олиб чиқади.

Кейинги асрлар тарих жараёнларидан маълумки, фақат буржуазиягина миллатни тарбиялайди, уни майдонга чиқаради ва ижтимоий адолат учун курашларда чиниктиради.

Шу маънода агар сармоя дунёси миллатни яратса, ўз навбатида мустамлакачилик миллатчилик ходисасини юзага келтиради. Ташқаридан келган босқинчилик, зўравонлик ва ҳуқуқсизлик остида қолган миллат буржуазияси — миллатчи буржуазияга айланади.

У ижтимоий зулм шароитида миллатни ва унинг яшаш манфаатларини ҳимоя қилиб чиқади. Шу тариқа мустамлакачилар назари ва талқинида «миллатчи»га айланади.

Албатта, мустамлакачилар ўз ҳаётий манфаатларига зид ҳолда эркинлик ва мустақиллик учун курашганларни «озодлик курашчилари» деб атамайдилар.

Бу улар учун ўз-ўзига суикасд қилиш билан баробар бўлур эди. Шунинг учун улар ҳар қачон миллат фидойиларини «миллатчи», улар олиб борган ишларни эса «миллатчилик» деб юритадилар ва шунга биноан уларга қарши зўравонлик усул-идораларини бор куч билан қўллайдилар. Шу тариқа «миллатчи» ва «миллатчилик» тушунчаси

мустамлакачилар томонидан ўйлаб топилган мугомбир тушунча бўлиб, аслида у мамлакат мустақилликка эришгач, миллий зулмдан ҳалос бўлгач, ўз эркини қозонгач, шу лаҳзадаёқ йўқ бўлади, тарих сахнасидаи ходиса сифатида тушади.

Мустақил ҳаёт кечирувчи ҳеч бир мамлакатда «миллатчилик»нинг бўлиши мумкин эмас, бўлмайди ҳам. Чунки мустақил давлатда уни юзага чиқарадиган шароит йўқолади.

Бунинг устига мустақил давлатда тарих синови ва тажрибаларидан ўтган демократия ҳоким бўлса, у ҳолда демократия собиқ «миллатчилик»ни том маънодаги

миллатпарварлик ва у билан узвий боғлиқ ҳолда инсонпарварликка айлантиради. Энди демократия миллатпарварлик ва инсонпарварликни тарбияловчи куч, яъни ижтимоий мураббий сифатида майдонга чиқади.

Ўзбекистонда миллатнинг вужудга келиши, «миллатчилар» ва «миллатчилик»нинг пайдо бўлиши тарихи бениҳоя қизиқарли, юксак инсоний оғоларга тўла, ҳам олижаноб, ҳам фожияли жараёнлар ичида кечди. Хусусан, йигирманчи аср бошидаги бу тарихий жараёнларни қўздан кечириш гоятда мароқлидир.

Аср бошида аҳволимиз қандай эди? Аҳволимизда қарамлик ва забунлик ҳоким эди. Ўн еттинчи асрдан бошланган уч юз йиллик иқтисодий-маданий таназзул халқни қарахт қилиб ташлаган, уч хонликнинг ўзаро тинимсиз урушларидан халқнинг танасини мислсиз жароҳатлар босган эди. Шундай бир паллада мамлакатга Россия капитализмининг унсурлари аста-секин қириб қелди. Ибтидоий темир йўллар, ибтидоий техника, ибтидоий завод-фабрикалар, турли ширкатлар пайдо бўлди. Мустамлакачилик маъмурияти ўз эҳтиёжлари учун газеталар ва мактаблар очди. Туркистон халқининг қўзи капитализмнинг илк меваларига тушди. Халқнинг бир қисми анча замонларгача бу

мевалардан ўзини четга тортди, унинг тазйикидан ўз деворлари, бостирмалари ва тоглари ичига ўралиб олди. Бошка бир қисми — булар биринчиларга караганда, жуда озчилик эдилар — капитализм — Россия мустамлакачилик капитализмига мослаша бошлади. 1905 йилга келиб улар мустамлакачилик капитализмини ибтидоий тарзда бўлса-да, лекин бирмунча ўзлаштириб улгурдилар. Капитализмни бундай ўзлаштиришни анча илгарирок бошлаган Крим, Татаристон ва Озарбайжон, Туркия тарафлардан Туркистондаги мусулмон биродарларга маърифий чакириклар келди. Журнал, газеталар таркалди. Айниқса, аср бошларида Исмоилбекнинг «Таржумон» газетаси жуда катта ижтимоий мавқега эришти. Унинг илм-маърифат, бирлик ва маданиятга чакириши Туркистоннинг битмас-туганмас жароҳатларига малҳам бўлди. Сино ўғитлари инсоният таъбаотида қандай вазифа бажарган бўлса, «Таржумон» ҳам Туркистондаги ижтимоий маърифатпарварлик ҳаракатининг уйғонишида шундай роль ўйнади. Тадқиқотчи олим Бегали Қосимовнинг ёзишича, газета чиқа бошлаганидан бир йил кейинроқ 1884 йилда Туркистонда икки юз ўқувчига эга бўлган эди. «Таржумон»нинг барча маърифатпарварлик ва миллатпарварлик гоёлари Туркистон заминида ажиб бир тарзда акс-садо топди. Тарих ва тараккиётнинг ўз-ўзига маълум сирли қонуниятлари ҳам бўлади, шекилли. Буни қарангизким, ўн тўққизинчи асрнинг охири, йигирманчи асрнинг арафасида «Таржумон» билан бирга Туркистон диёрида Махмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Хамза, Айний, Тавалло, Мунаввар Қори ва бошка бир қанча кўзга кўринган маърифат фидойилари дунё юзини кўрдилар. Гоя тугиларкан, унинг ижрочилари ҳам майдонга келмасдан қолмас экан. Шулар билан биргаликда ёки олдинма-кейин маърифатли миллат ва янги усул мактаблар гоёси юзага чиқди. Шу икки буюқ гоёни қанот қилиб парвозга отланганларни жаҳид деб аташ расм бўлди. Аср бошларига келиб ана шу жаҳидлар йирик ва таъсирчан ижтимоий қўшма айланиб улгурган эдилар.

Мустамлакачилик мафқураси қайси мамлакатда бўлмасин, маърифатпарвар «миллатчилар»ни омма кўзи ўнгидан аянчи қилиб кўрсатишга, унинг устидан қўлиш, масҳара қилиш, уни киноя ва истехзоларга қўмиб ташлашга турли йўللар билан уриниб келган. Халқ ўртасида уларни обрўсизлантириш, ҳуқуқсиз, қўлғили маҳлуқларга айлантқириш учун ўз ихтиёридаги барча қораларни кўрган. Бу масҳаралаш айниқса, XX асрнинг йигирманчи, ўттизинчи, қирқинчи йилларида авж олиб, ўз чўққисига кўтарилган эди.

Аср бошларида ва ундан кейинги ўн йилликларда ўзбек миллатпарварлари, маърифатпарварлари мустамлакачиликнинг шунга ўхшаш қаҳрли, таҳқирловчи барча кўргиликларини ўз бошларидан тўла кечирдилар. Не-не машаққатлар билан янги усулдаги мактаблар очдилар, театрулар бунёд этдилар, жаридалар ва мажаллалар чиқардилар, ижтимоий ҳаракатчанлик мукитини яратиш учун турли хайрия ва эътиқодия жамиятлари туздилар. Шулар воситасида бутун қўш-гайратларини миллатни уйғотишга сарф этдилар.

Бизнинг Туркистон диёри шароитида улар қандай бўлмасин, ҳатто истимлок маъмурияти билан қелишган ва ҳамқорлик қилган ҳолда халқнинг онгини ёритиш, уни асрий жароҳатлардан қалос қилиш учун қонларидан ҳам, молларидан ҳам қечдилар.

Ажабмаски, оз вақт ичида улар ҳақиқий миллат қаҳрамонларига айландилар. «Миллат қаҳрамонлари» деган тушунқани биз энди-энди йигирманчи асрнинг охирига қелиб, бу аср устидан баъзи ҳулосалар чиқараётиб ишлатмоқдамиз. Миллат қаҳрамонлари қин маънода миллатнинг ўзи билан бирга қикқан, миллатни ижтимоий ҳаракатга қелтирган

ва бу ҳаракатга маъно ҳамда мазмун бахш этган сиймолар эдилар. Бехбудий, Авлоний, Кодирий, Хамза, Айний, Тавалло, Сўфизода, Убайдулла Асадуллаҳўжаев, Фитрат, Ажзий, Чўлпон, Мирмулла ва Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Мунаввар Кори, Нўширавон Ёвушев ва булардан сўнг майдонга чиққан ўнлаб сафдошлари ва издошларини хақиқий миллат қахрамонлари демай яна қандай атайлик? Улар миллатнинг кўзини очиш, юзини ёруғ қилиш учун жонларини тикдилар.

Яқинда бир қаламкаш биродарим қуйиниб-қуйиниб сўйлади:

Жаҳолат, жаҳолат деявериб қулогимизни ейишди- ку! Нахотки, айнийлар, қаххорлар, яшинларнинг болалиги шунчалар жаҳолатда ўтган бўлса? Йўқ, ҳеч ишониб бўлмайти бунга! Рост, улар ўз асарларида жаҳолат шунчалар эди ва баттар эди деб ёзиб қолдирганлар. Барибир шунчалар бўлганига ишониш қийин! Бизни қамситмокчи бўлганларнинг қаттиқ муболагалари бўлса қерак. Шу йўл билан бизнинг иродамизни синдиримокчи кўзлайдилар. Ахир халқнинг иродасини синдиришнинг турли-туман йўллари ва усуллари бор-қу! Қамситиш, ўтмишни қоралаш ва ерга уриш, халқни жоҳил деб қўрсатиш шундай усуллардан бири. Ахир ўзингиз ўйлаб қўринг, жаҳолат бутун вужудни энг майда ҳужайраларигача қахарлаб ташлаган бўлиши мумкинми? Борингки, шундай ҳам бўлган дейлик. Лекин ундай десак, биз қандай омон қолдик? Нима бизни қутқарди? Қим? Жаҳолат қақида гапирмайликми?

1914 йил 4 апрелда «Садои Туркистон» деб кейинчалик машҳур бўлган газетанинг биринчи сони чиқди. Бундан олдин ҳам, шу йиллар да ҳам Туркистонда бир қанча газеталар чиқиб, баъзи бирлари олам юзини қўрмай жон бериб, баъзилари беш-ўн сон қикқач, маблаг етишмаслиги ёки бошқа турли сабаблар билан ёпилиб қолаётган замон эди. «Садои Туркистон»нинг муҳаррирларидан бири Рауф Музаффарзода бу ҳақда «Бизда зиёлилар ва миллий матбуот» деган мақоласида («СТ», 1914, 44-сон) 1906 йилдан сўнг Туркистонда матбуотга қизиқиш бирмунча ортганлигини қайд қилиб, яна шуларни ҳам ёзиб ўтгани: «Бизда «Тараққий»дан сўнг қўпгина газеталар чиқиб оз фурсатда яна ёпилиб қолди. Агар ўша пайтда чиқиб сўнг ёпилган жаридаларни йигсак, жуда қатта жариди мозори ҳосил бўлади». Шу билан бирга Рауф Музаффарзода 1906—1914 йиллар орасида миллий матбуот жуда қам тараққий қилганидан ўқинади. «Аммо бизда нима бор?» — деган саволни ўртага қўяди. Мазкур муддат ичида сезиларли тараққий асари қўрилмайти. «Бу бадбахий бир ҳақиқатдур. Демак, туркистонлилар она тили, миллий матбуот, миллий адабиёт тўғрисида ёзишга қалам уёлурдай қизгонч фикрдадурлар. Миллат жонлануб бу масъалалар аҳамият қасб этсалар эди, ҳол бўйла бўлур эдимиз? Бу саволга зиёлиларимиз жаваб берсунлар».

«Садои Туркистон» миллатнинг юзага қикишида миллий матбуотда жуда қатта аҳамият беради. «Ёшларимизга миллий руҳ ва маданият тарбия бермак ёлғиз миллий матбуот таъсири илагина ҳосил бўла олар», деб ёзади газета юқорида қўрсатилган мақолада. «Садои Туркистон» миллий матбуот ва янги усулдаги мактаб яратишга ҳисса қўшишни ўзининг асосий мақсадларидан бири деб қаради ва ҳар бир сонида у ёки бу тарзда бу масалаларга даҳлдор қикишлар қилиб турди.

«Садои Туркистон» ўз йўналиши ва мундарижа доирасини «Тошқандда ҳафтада икки мартаба қикадирган фанний, иқтисодий, адабий ва ижтимоий миллий жариди» деб белғилади. Газета асос эътибори билан миллий уйғониш гоёсини илғари сурди. У тез орада публицистик йўналиши анча ўткир газетага айланди, унинг атрофига ўз даврининг

илгор фикрловчи барча зиёлилари йигилиб келдилар. Газетанинг мавзулар доираси анча кенг эди. У барча хаётий масалаларни кўтарар ва уларга маърифий нуктаи назардан қарар, ёндашар ва баҳо беради. Газетани ўз даврининг жуда илгор сиймоси, ҳукукий, фалсафий билимларни теран эгаллаган, дунёнинг оку қорасини ҳўб таниган олим ва маърифатпарвар Убайдуллаҳўжа Асадуллаҳўжаев ташкил этган ва ўзи муҳаррирлик қиларди. Бу кўркем ва фасих фикр ли зотнинг бутун ўй-хаёли Туркистонни зиёли қилиш, уни қарамлик ва зулмдан қутқариш, эзилган бечора халқнинг аҳволини қандай бўлмасин енгиллатишга қаратилган эди.

Убайдулла Асадуллаҳўжаевнинг хаёти ва олиб борган фаолияти ўзи бир улуг дoston. Бул шариф зотни билиш учун алоҳида асарлар ёзмак керак бўлади. У мустамлақачиликка қарши қураш олиб борди ва охири шу мустамлақа томонидан махв этилди. У озодлик йўлидаги ўз ишлари билан ҳақиқий миллий қахрамон унвония сазовор зотлардан биридир.

Убайдулла Асадуллаҳўжаев газета воситаси билан эл ва халқини энг огир забунлиқдан, унинг огир қишанларидан — гафлат ва жаҳолатдан қутқаришни ўз олдиға мақсад қилиб қўйди. У газетанинг маромномасини ёзди ва унга «Убайдулла» деб имзо чекди.

Билмадим, олий таҳсилни Россияда олгани боисиданми, Зиё Саид «Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар» мақоласида Убайдулла Асадуллаҳўжаев ҳақида «Бу қиши мусулмонча ёзиш-ўқишни билмайди. Шунинг учун бош мақолани Мунаввар қори ва Абдурауф Музаффаров деган бир татар ёзиб беради эди», деган маълумот беради. Улуг зиёли ҳонадониди тарбия қўрган Убайдулла ҳақидаги бу гап қанчалар ҳақ экан, айтиш қийин. Лекин «Маромнома»нинг услуби билан «Убайдулла» деб имзо чекилган бошқа мақолаларнинг услуби ва фикрий йўналишини қиёслаганда, бундай ўткир ва оригинал фикр дунёси фақат Убайдулланинг ўзиники ва уни бошқа одам унга ҳар қанча бўлганда ҳам яратиб беролмайди, деган ҳулосаға қелиш мумкин. Шу маънода Зиё Саиднинг гапи «миллатчи»ни қамситиш учун тўқилган «узун қулок» гапдан бошқа нарса эмас. Лекин бошқа бир жихатдан Зиё Саидға тан бериш керакки, у «Садои Туркистон» «миллатдан ҳиммат аҳллари ва зиёлилар қўпайтириш йўлида қўп ҳаракат қилди... ўз атрофига қўп қишини жалб этди. Ўлқадан муҳбирлар етиштирди», деб ҳолис баҳо ҳам беради.

Убайдулла «Маромнома»да қунончи қуйидагиларни алам билан ёзди: «Биз, туркистонликлар ўтган ҳақим ва олимларимизнинг бирини соҳирликка, иккинчисини қофирликка, тагин билмам, наларға иснод веруб исмларини авлодимиздан унутдирмақдамиз...

Бундан маълум бўладики, биз туркистонликлар ҳозирда на қамонға қараб ҳаракат қилурмиз, на дин ва шариятимизға бўйсунурмиз ва на тарихимиздан ибрат олурмиз. Бизим шул қадар гафлат ва жаҳолатимизни қўра туриб, янадан сабр ва таҳаммул ила сукут этмақ муқаддас ватанимиз ва меҳрибон онамиз бўлган Туркистонға қўп огир қелди...»

«Садои Туркистон»нинг муҳаррирларидан бири, оташин фикрли шоир Абдулла Авлоний газетани ҳам, унинг ўқувчиларини ҳам биринчи сонда шундай деб қутлаган эди:

Маслақи бетараф, таракқий йўли,
Қаламин илм учун тутибдир йўли,
Сарф этар қанча бўлса, бор пули,

Адвокатлар мудир масъули,
Чиди бошлаб «Садои Туркистон»
Ўқунгиз шавк бирла, эй дўстон!

Гарчи бунда Авлоний газетанинг йўлини «бетараф» деб белгилаётган бўлса ҳам, аслида у миллат шаъни учун курашар, бундай курашда эса бетарафлик факат нисбий бир тарздагина бўлиши мумкин. Эҳтимол бу бетарафлик чор сиёсатига карши курашмасликни назарда тутар, унда бу тўғри ва у харбий назорат тазйикига учрамаслик учунгина килингандир.

Маърифатгарварлар маиший турмушга чуқурроқ назар солиб, уни бир чеккадан ислох килиш харакатига тушдилар. Маиший турмушни ўзгартириш — асосан халкнинг кўтарилишига йўл бермай, унинг оёғида эски кишан бўлиб ётган кўхна урф-одатларнинг айрим энг характерли кўринишларига карши кураш тусини олди. «Садои Туркистон» атрофидаги маърифатпарварлар янги усулдаги мактаблар очиш билангина кўп нарсага эришиб бўлмаслигини тушунар, шунинг учун ҳам, ислохотлар доирасини кенгрок олишга ва айникса, маиший турмуш ичига чуқур киришга бел боглаган эдилар. Шунинг учун «Садои Туркистон» биринчи сонидан бошлаб хашамдор тўйлар, серхаражат ва сермашаккат азадорлик маросимлари, тўй ва азалар боисидан ер-сув, ховли-жойларни сотишларга карши жиддий чиқишлар килди.

Дин пешволари, уламолар, диндорларни маърифатли пешво, маърифатли уламо, маърифатли диндор килиш харакатида бўлди. Жуда кўп сонларини бу борадаги аччик, аламли бахслар, тортишувларга багишлади. «Садои Туркистон» динни бу — тугал илм ва маърифат деб тушунтирди.

Бир карашда оддий ва жўн бўлиб кўринган бу харакатларнинг тагида жуда жиддий ва узокни кўзлаган максадлар кўзга ташланарди. Газета миллатнинг савияси ва даражаси учун курашар ва жон куйдирарди.

«Садои Туркистон» маърифатпарварлари маиший тузумни ислох килишдан яна куйидаги максадларни кузатардилар:

Энг аввало, исроф бўлиб кетаётган миллий сармояни озод этиш; уни миллатнинг равнакига хизмат киладиган иктисодий, маданий, маърифий сохаларни вужудга келтириш учун йўналтириш, хусусан, ёшларни замонавий мактаблар ҳамда илгор мамлакатларда ўқитиш, олий мактаб ва мадрасалар очиш, замонавий асосга курилган хунармандчиликни авж олдириш, ўлка табиий жўгрофиясини хисобга олган холда завод ва фабрикалар куриш, халкнинг техникавий маданияет ва билимларини кўтариш, жaxon мамлакатлари билан Россиянинг соясида туриб иктисодий-маданий муомалаларга киришиш, тарихий ижобий анъаналар ва тажрибаларни тиклаш ва жонлантириш...

Албатта, кўриб турганингиздек, кенг ижтимоий миллий ислохотларни амалга ошириш учун сармоя керак бўларди. Маърифатчилар шунинг учун сармоя учун ҳам кураш бошладилар. Сармояни озод этишнинг бирдан - бир йўли маиший хаётдаги исрофгарчиликларга бутунлай бархам бериш оркали бўларди. «Садои Туркистон» тинимсиз равишда халкка ва бойларга мурожаат килади.

Хайрия жамиятлари тузишни ёклаб чиқади, уларни илк сармояли миллий ташкилотлар сифатида кўллади ва кутлайди.

«Садои Туркистон» реал тарихий шароитни хисобга олган холда Туркистон мустамлака

маъмуриятига ҳам бевосита мурожаат қилар, маориф-маданият соҳаларига андак бўлсин маблаг ажратсин деб, маъмуриятнинг мададига умид боғларди. Бунинг қандайлигини англаш учун бир қизик мисолга эътибор бериб ўтайлик. Туркистон харбий мустамлака маъмурияти 1915 йилда Тошкентнинг забт этилганлигининг 50 йиллигини нишонлашга тайёргарлик кўрарди. Шу муносабат билан Убайдулла Асадуллаҳўжаев «Садои Туркистон»да бир махсус мақола ёзиб чиқди. Мақолада ношир ва муҳаррир тўғридан- тўғри шундай саволни ўртага қўяди: хўп, руслар байрам қилмоқчи? Биз нима қилишимиз керак? У бунга шундай жавоб беради: «Дуруст, Русия ҳукумати бизим шахримизни забт этди. Бундан бизга нима зарар келди? Бизим фикримизча, Русия ҳукуматидан Туркистон мусулмонлари ҳеч бир зарар кўрганлари йўқ. Билъақ мамлакатимиз обод бўлди. Зироат ва тижоратларимиз хийла тараккий қилди. Аҳолида илм ва ҳунарга рағбат ортди»... Бу сўзларни муаллиф қим учун ва нима учун ёзаётганлигини тушунгандирсиз. Шундан сўнг Убайдулла эҳтимол андак «қисинқилиқлар» бордир. Лекин улар вақт ўтган сари бартараф бўлади. Бухоро ва Хива мусулмонларининг аҳволига қарайлик. Ва шукр айтайлик, деб қўшимча ҳам қилади. Шундан сўнг Убайдулла асосий мақсадга қўчади ва бу сана муносабати билан миллат учун қилиниши керак бўлган ишларга эътиборни қаратади. Турли фойдали жамиятлар ва кенгашлар тузиш ҳақида фикр юритади. «Ўзимизнинг эллик йиллик садокатимизни шафеъ келтириб, бундай бир фойдали ишга ижозат сўралганда ҳукуматимизнинг ҳам рад қилмаслиги табиийдир», деб ёзади. Шундан сўнг Убайдулла олий дорулмуаллимин ва мадрасаи олия ташкил этиш учун ижозат сўраш лозимлигини уқтиради. Сана муносабати билан шу икки қатта ишга ҳукуматдан маблаг ва руҳсат олишни қўзлайди. Қарангким, садокатни шафеъ келтирибгина миллат учун энг зарур ишларга ижозат олиш мумкин эди. Бу бир сиёсат эди ва у ажабланишли эмаски, яқин-яқин йилларгача давом этди. Садокатни шафеъ келтирмасдан, мадҳия ўқимасдан, офаринбозлик қилмасдан ҳеч нарсага эришиб бўлмасди. Убайдуллаҳўжа ва унинг атрофига йиғилган маърифатпарварлар, ўз тилларича айтганда, жаҳидлар мустамлака маъмуриятининг ҳатто миллатни таҳқирловчи тадбирларидан ҳам қўз юммай, улардан миллат манфаати учун фойдаланишга интилардилар.

«Садои Туркистон» замон ва жамият олдига жуда қўп саволлар қўйди. Гарчи уларга қўп ҳолларда жавоблар тополмас-да, лекин муҳими, шу саволлар атрофида баҳс ва мунозараларни гоятда қизитди. Газета миллат микёсидаги мунозарали газетага айланди.

Албатта, мунозара ва баҳс бор ерда танқид ҳам бор. Мунозара ва танқид бир-биридан ажралмайдиган, бири иккинчисини тўлдирадиган ҳодисалардир.

Лекин жаҳидлар танқидининг ўзига хосликлари, ўзига хос йўналиш ва мақсадлари бор эди.

Бу танқиднинг асосий йўналиш ва қирраларидан бири миллатни танқид билан белгиланарди. Жаҳидларнинг миллатни танқиди ўз даврида жуда ўткир қирралари билан намоён бўлди.

Жаҳидлар миллатни беҳад севар эдилар. Танқидлари ҳам севгилари қадар шиддатли ва аёвсиз эди.

«Садои Туркистон»нинг илк сонларидан бирида бо- силган андижонлик ёш қаламқаш Абдулҳамиднинг (имзо «Абдулҳамид» деб қўйилган ва ёнига Андижон деб қўрсатилган. Шунга қараганда, бу радиқли лекин қофиясиз шеърни ёш Чўлпонники дейишга барча асослар бор) «Туркистонли қардошларимизга» деб номланган шеъри жаҳидлар

тайкидининг йўналишини аниклаш жихатидан муҳимдир. Бу шеър кейинчалик қайта босилмаганидан уни бу ерда тўлик келтиришни лозим кўрамиз:

«Туркистонли кардошларимизга

Илму маърифат ҳам хунардан колди махрум бизни халк,
Маърифатсизлик балосига йўликгон бизни халк.
Бир киши миллатпараст ўлса, деюрлар дахрий деб,
Бир киши миллатни сўкса, иззат айлар бизни халк.
Мактаб ўрнида хар махалда очилди майхона,
Нафрат этмак нори турсин, шоду хандон бизни халк.
Мактаба йўк бир тийинни тўйга минг сўмлаб берур,
Чораси мушкул касалга мубталодур бизни халк.
Ибрат олмайдур бошига шунча кулфат келса ҳам,
Мисли бир калтак йўкотган кўрга ўхшар бизни халк.
Кўр-да фарк айлар йўли тўгри-ила нотўгрисин
Тўгри йўлга бошласанг-да, эгри хохлар бизни халк.
Хар шаҳарда ихтилофдан, жиккамуштан сўз бўлур,
Иттифокдан сўз очилса, мисли куён бизни халк.
Орзу қилмас ўглими мактабда айлай тарбия,
Тўй қилиб қарнай чалурни орзу айлар бизни халк.
Бошка миллатлар солурлар хар махалда мадраса,
Онларинг аксига солган чойхоналар, бизни халк.
Бўдилар бой арманилар пиво сотмаклик ила,
Топганига олуб ичкай, хор бўлгай бизни халк.
Бошқалар бонка очуб, савдо қилиб пул топсалар,
Топканини шунда беру б оч-ялангоч бизни халк.
Кес сўзингни, эй «Қалам», бас, мунча фарёдинг етар,
Қўп бақирсанг, оғзингга тошларни отқай бизни халк.
Абдулхамид. Андижон».

«Абдулхамид»нинг «Садои Туркистон»да чиққан бу илк асари ўзида жаҳид танкидининг барча унсур ва истилоқларини акс эттиради. Шу билан бирга эндигина адабиёт оламига қадам қўйган ёш муаллифда ўткир нигоҳ ва ўткир норозилик аланга олаётганидан дарак беради. Ёш адиб миллий мавзунини кўтаришда Авлоний ва Таваллога эргашаётгани ва шу билан бирга ўта бир жиддий салоҳиятга эгаллигини намойиш этади. Абдулхамиднинг «Туркистонли кардошларимизга» шеъри узок йиллардан сўнг «ЎзАС» саҳифасида (1992 йил, 9 октябр) ёш тадқиқотчи Рустамжон Тожибоевнинг сўзи билан қайта эълон қилинган эди. Тадқиқотчи шеърнинг «Чўлпон ижоди такомилни ўрганишда муҳим»лигини айтган ва шу билан бирга «шеър бадиий юксак эмас»лигини таъкидлаб

ўтган эди. Мен бу шеърни энди «Садои Туркистон»нинг ўз саргайган, титилиб кетган, йиртилган, зўрланган саҳифасида ўқиб бутунлай бошқача таассурот олдим. Шеър кўзимга ўз мухити — ўзи яралган мухит ичида гуллаб кетгандай бўлди. Ахир ҳар нарсанинг киммати мухит ичидагина билинади. Мен энди ўз кўзим билан кўриб тургач, ёш таджикотчининг «бадий юксак эмас» деган фикрига кўшилолмадим. Балки у шеърнинг очик кофияси бўлмагани учун шундай хулосага келгандир. Лекин шеърни ўқиб ёш Абдулхамид шеърда атай кофиядан кочганлигини сезасиз. У «бизни халк» деган фикрга ургу беришни, уни ҳар томонлама кучайтиришни бадий максад қилиб қўйган. Шеъринг сатрларнинг охирида баъзан кофия бўлмаслиги ҳам мумкин ва шоир ўз ижодий максадига кўра сатрларда бирон лафзни такрор-такрор ўртага қўйиши маълум гап. Буни стилистик фигура сифатида «эпифора» деган номи ҳам бор. «Садои Туркистон»нинг айтишича «ўн беш ёшар» Абдулхамид ана шу бадий усулдан гоятда мохирона фойдаланади. Ва ҳақиқатда ҳам шу илк чиккан шеъри биланок ўзининг хадемай буюк шоир бўлажигидан тўла башорат қилади. Буюк шоирлар ҳар қачон шундай буюк овоз кўтариб чикканлар саҳнага. Бунда халк ва шоир борасида сирли башоратлар бор. Бу ўринда «Садои Туркистон» Чўлпонни ва хатто унинг «Чўлпон» номини ҳам, талант ва сиймо сифатида кашф этгани, очгани, адабиёт ва ижтимоий ҳаёт ичига олиб кирганлигини алоҳида миннатдорлик билан қайд этиб ўтмоқ лозим. «Садои Туркистон» қаерда ялт этган талант кўринса, уни дархол магнит каби ўзига тортар, саҳифаларини унга саҳоват билан очиб берарди. Чўлпоннинг илк йирик насрий асари «Доктор Мухаммадёр» шу газетанинг аллақанча сонларида давомли тарзда босилиб чиккани ва ёш Абдулхамид ҳам газетани суюб унга тинимсиз ёзиб тургани газета миллий талантларни тарбияловчи ижодий масканга ҳам айлана борганлигини кўрсатади. Ажаб эмаски, айнан шу газета саҳифаларидан туриб ўз тенгдошларига мурожаатлар қилди, уларни халк ичига қириб, ҳаётни ичдан ўрганиб, материаллар йигиб, шулар асосида рўмонлар ва театру асарлари ёзишга чақирди («СТ», 58-сон). Чўлпон, Тавалло, Авлоний, Мирмулла, Ажзий, Сўфизода, Ҳамза, Иброҳим Даврон, Лутфулла Олимий газетанинг чинакам юрагига айландилар. Уларнинг шеърлари, мақолалари, хатлари билан «Садои Туркистон» чинакам жўшқинлик касб этди, таъсирчан ижтимоий овоз бериб янгради. Маърифатпарварлар Туркистоннинг турли ерларида янги усул мактаблар очар, халққа турли ўйин ва томошалар кўрсатар, театрулар ташкил этар, ишқилиб, қандай бўлмасин, миллатни янгича маданий ҳаётга тортиш пайида бўлар эдилар. Лекин уларга «қадимчилар» деб аталган эски мутаассибларнинг қаршилиги ҳам озмунча эмас эди. Газета ана шундай қаршиликлар ҳақида жойлардан тўхтовсиз хабарлар ёритиб турди. Чунончи, «Наманган уламоларин театру ва мактабга назарлари» деб номланган мақолада «Калампир» таҳаллусли муаллиф жойларда бундай мутаассиблар театру ва томошаларга қарши фатволар чиқариб, тошбўронга ҳам даъват этаётганликлари ҳақида ёзди. У илмсизлик ва ҳунарсизлик орқасида халқ фарзандлари ўтакетган жўн ва паст ишлар — чилим ташиш, мардикорчилик ва турлича «фуруш-фурушликлар» билан ўралашиб қолаётганликларидан, умрлари миллат учун нафсиз ўтаётганлигидан каттик қуюнади. Тез орада замонавий машиналар чиқиб, мардикорчилик ва пахтафурушликлар ҳам барҳам топиши мумкинлигини айтади. «Эй жаноблар! — деб хитоб қилади «Калампир», — усули жадида бошланганига ҳали икки йил ҳам бўлгани йўқ... Мактаб исмини олган охурларингизнинг тупрогига агнаб, таёқларингизни ер тарбият топган одамлардир...»

Шуни ҳам айтиш керакки, «Садои Туркистон» ўз танқидида шиддатли бир тезлик олиб, ўз

миллий яшноқ орзуларида хаётдан ўзиб кетади ва миллий орзулашлар тезликда рўёбга чиқавермаганлигини кўргач, у аксарият холларда тушкун кайфиятларга ҳам берилади. «Туркистон ёшларида бунча химматсизлик, рухсизлик ва фикрсизлик ҳукм сурган замонда аҳолининг тараккий ва тамаддунини кайдан кутмак керак? Хозир бизнинг энг тараккийпарвар деганларимиз ҳам ишга келган вақтда тезроқ коча бошлайдилар, — деб ёзади Музаффарзода ва шундай аянчли хулоса чиқаради: — Туркистон аҳолидан хақиқий хабардор, хамиятли, чин инсонлар бор деб айтишга ҳеч бир йўл қолмайди... Туркистонга Овруро маданияти кира бошлаганига эллик йил бўлди, — дейди у. — Бизда ҳамон эски ҳаммом эски тос...»

Унинг бу кайгуларига Тавалло шундай жўр бўлади:

Дедим: Эй мухтарамлар! Яхшими гафлатда ётмоқлик?

Дедилар: Бил, Тавалло, бизда ҳеч бир ор йўқ, йўқ, йўқ...

Ўқинчга тўлган нидолар «Убайдулла»га ҳам бегона эмас. Лекин у бундан чиқиш йўллари ҳам кидиради ва таклиф этади. «Бизда шаҳар солиқлари» деган мақоласида Убайдулла халқнинг аҳвол манзарасини иқтисодий равиш-рафторини чизаркан, шундай хулоса чиқаради: «Хозирда ҳар жихатдан холлар оғирлашди, халқнинг даромади қамайди. Ва хануз сиқилмақдир. Энди бизим холимиз бу кунда бундай бўлса яна 10 — 20 йиллардан кейин қандай бўлур экан? Ва не тарик ила хаётимизни сақлармиз экан? Раҳмсиз маданият албатта ўзининг таъсирин бериб турар ва бизга шафқат кўрсатмас. Демак, биз истикболимизни таъмин ва хаётимизни сақламак учун бу кунда ниҳоятда кўп гайрат ва химматларга мухтожмизки, тезроқ бунга ёпишмоқдан бошқа чорамиз йўқдир...» Шу мақола тагида яна Тўлаган Хўжамёровнинг фарёдга тўла саси:

Ютса қон миллат тўқиб ёшин мисоли дарёдек,

Эй Тавалло, ўйлагил, кайфу сақолардан на суд?

Лекин «Садои Туркистон» яхши ишларга ташна. Йилт этган хушхабар дарҳол унинг саҳифасидан ўрин олади. 14-йил кузида Тошқанднинг бир гуруҳ маърифатпарварлари йигилиб «Нашриёт» ширкати туздилар. Газета дарҳол умид билан бундан хабар беради: Охунжон Абдурахмонов, Абдукарим Саримсоқов, Мунавварқори Абдурашидхонов, Мансурқори Абдурашидхонов, Мулла Абдулла Авлонуф, Тожи Хожи Азизхожаев, Муҳаммадхон Подшоҳўжаев, Хасанхўжа Додахўжаев, Убайдуллахўжа Умархўжаев, Тўлаган Хўжамёров, Саид Абдулла Саид Карим ўгли Саидазимбоев, Илхомжон Инъомжонов ва Қомилбек Норбеков афандилар бу ширкатга бош бўлдилар. Ширкат Туркистонда жаридалар, турли фойдали китоблар, журналлар тарқатишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

Биз энди бу номларни билишимиз керак. Улар бизнинг келажагимиз учун кайгурган боболаримиздир.

«Садои Туркистон» қиска бир пайтда Авлоний, Тавалло, Чўлпонни қандай очган бўлса, Хамзани ҳам шундай очди. Хамза жариданинг фаол муаллифларидан эди.

«Садои Туркистон» саҳифаларида шеърият қатта жасорат билан миллат кайгусида улкан баҳс-мунозара олиб борди. Тафаккур ўти гурлаган бу шеърий мунозаралар ўзига хос мушоира шаклини олди. Билмадим, бошқа бирон ерда бирон газетада шеърий мунозара шу қадар кизиганмикин ва шу қадар таъсирли бўлганмикин?

Шеърият 14-йилда Туркистонда жуда қучли ижтимоий тўлқин ясади. Бу тўлқин халқнинг уйғониши ва ўзини миллат деб ҳис қилишида буюқ ахамият қозонди.

Газетанинг 14-йил ёз сонларидан биридаги «Ватандошларима хитоб» деган қатта бир

шеърни ўқиб юрагим огир бир кадарга ботди. Шеърнинг имзоси йўқ эди. Ким ёзган экан? Чўлпонми? Авлонийми? Тавалломи? Ажзийми? Олимийми? Ким? Бошим котди. Уззу кун бу шеър устида ўйланиб ўтирдим. Дафтаримга кўчириб олдим. Коронгу тушди. Кўзим тинди ва бошим айланди. Кишнинг кечки аёзиди кўзларим ёшланиб уйга кайтарканман, шеърнинг дардли хайкириклари кулогимда сасланар, овоз жуда танишга ўхшар, лекин толгин миям бошка ўйлагиси келмасди. Уйга келиб ёругрокка солиб яна ўқидим. Аллакимга жуда ўхшайди ва жуда кадрдон бу овоз. Лекин ким бўлди? Эртаси «Садо»ни ўқишда давом этдим. Газетанинг 28-сониди кўзга кўринмасдек бир жойга кичкина килиб босилган «тасхих» деган сарлавхачага кўзим тушди. Унда шундай деб ёзилган эди: Газетанинг 27-сониди босилган «Ватандошларима хитобан» унвонли шеър охирида (Хўканд Х. Хақимзода Ниёзий) деган имзоси сахван босилмай колган...» Баракалла! Баракалла! Хаёлим ярк очилди. Хамза! Кеч уйга бориб Хамзанинг охириги Беш томлик тўла асарларини кўлга олдим. Илгари жилдларни ўқиганимда бу шеърга дуч келмаган эдим. Яна ким билади. Балки фаромуш килгандирман. Аммо тўла асарлар жилдларидан «Ватандошларима хитоб»ни тополмадим. Чамаси тадқиқотчилар бу шеърни кўрганлар-у, лекин остида имзоси бўлмагач, уни Хамзага алоқаси йўқ деб ўйлагандир. Кўзга кўринмас «тасхих»га ким ҳам караб ўтирибди дейсиз. Мен газетачи бўлганим учунгина бундай нарсалардан бир нарса чиқишини сезаман. Шундай килиб Хамза: «Ватандошларима хитоб!» Бу шеър «Садои Туркистони»нинг бадиий-шеърый мунозараси доирасини канчалар бойитади! Жаҳидона шеърый ижтимоий миллий танкид руҳи ҳукмрон бу шеърни бу ерда тўла келтириш айна муддао деб биламан. У Хамзанинг «Йигла, Туркистон», «Оқибатсиз Туркистон» каби шиддат ва миллий шикваларга тўла шеърларининг узвий давоми ва уларни тўлдирар эди:

«Ватандошларима хитоб»

Эй аҳли ватан! босди сани мунча гафолат,
Гарк айлади мунча сани дарёи жаҳолат,
Тишиди сани бошинг уза шум заллаю разолат,
Бок! холингга налар бўла? гар бўлса басорат?
Коплаб келур миллатингни зулмату горат,
Инсон сифатинг вор эса тур! айла жасорат!
Гафлат уйқусидан кўзинг оч! бок! замона,
Илм айла! маориф тутупи тўлди жаҳона,
Солди хама миллат бу маорифга хазона,
Биз миллат этуб ор ила номуси баҳона,
На мактаб илм ўлди, на бозорда тижорат,
Хушқ ўлдигимиз боисидан бўлди касолат.
Олимларимиз ичар тама бирла адоват,
Давлат элида кибру ҳаво бирла сафохат,
Фахр аҳли аро фисху ҳасад этди давомат,
Хотун, эру киз ёшу қари ичра жаҳолат,
Топсунми тараккий яна бизларда камолат,
Кетсунми таассуф элидан бўғзу адорат?

Инсон эсанг ўлгил хама дам толиби миллат,
Зийнатласун абдангги гайрат ила химмат,
Нўш этсанг ажал шарбатидин узма мухаббат,
Кўл силтама келса на бало бирла машаккат,
То умри ичида кўрмаса хар кимса залолат,
Топмоглик анга мумкин эмас иззу шарофат.
Миллат деганнинг боши агар кетса ризодур!
Хар лахзада минг жабру жафо етса ризодур!
Хар тийги ситам кўкси уза текса ризодур!
Миллат йўлида кони окуб ётса ризодур!
Бир зарра юзин тобламас ул келса на холат,
Бош узра кўрар келса на хил зулм ила горат.
Кир! Лаззат дунёдан умид уз, мосуво кил,
Миллат йўлида мол ила жонингни фидо кил,
Дилдан хама кибр ила адоватни фано кил,
Бу хидмати оламда колурликни адо кил,
Токим хама халк айласа сўнгингда мудомат,
Хар икки жахонда санга ўлмазми саодат.
Солма кулогинг таъна киби сўзларга, кар бўл,
Хизматга жадал айла, кеча тому сахар бўл,
Минг жохил ўки келса, жигар бирла сипар бўл,
Миллат йўлида кетса агар жондан ўтар бўл,
Парво кила кўрма бошингга тушса киёмат,
Тоун, ситам ёгса-да хеч килма надомат.
То чекмаса гурбат ватанинг кадри бўлурми?
Гарк ўлмаса дарёя гухар кўлга келурми?
Кўр! тарбиясиз хеч шажар мева килурми?
Сойиллик эдан кимсая давлат йикилурми?
Тун-кун йўку гафлатда ётуб айладук одат,
Шул-чун адам ўлди мана бизларда диёнат.
Бок шул эса ахвол начук бўлгувсидур вой,
Ким миллат учун ўзни фидо килгувсидир вой,
Мактаблар учун борини сарф этгусидир вой,
Дунёи лазиз бахрасидан ўтгусидир вой,
Бу бойлар аро сирк хасад этса зиёдат,
Олимлар аро бўлмаса бир сулху садокат.
Бу халкимиза айш ила ишрат эса матлаб,
Кундан куна ошмазми бизим жахли мураккаб?
Ким олиму маориф кутади, ким сола мактаб?
Бир кун колуриз охирида зорлар аглаб,
Суд айламагай ул куни минг оху надомат,
Лукмон тирилик келса тузалмас бу жарохат...

Хамзанинг ёник шеъри, жигарсўзон лафзи шу ерда тугайди. Эхтимол тугамагандир.

Эхтимол ном билан бирга мисбали банди хам тушиб колгандир. Эхтимол бора-бора бу хам аникланар. Лекин миллий хаёллар, миллат гамидаги ўйлар тугармикин? Уларнинг охири бўлармикин?

Миллий хаёт ҳеч қачон сўнмаганидек, миллий хаёллар хам туганч билмагай. «Садои Туркистон» бир пайтлар, бундан роппа-роса саксон йил бурун миллий орзулашларнинг алангасини шу қадар юқори кўтарган эди. Ўша барча зоти киромларнинг рухлари ҳамиша шод бўлсин!